

Criticism and Analysis of Arabic Verses at Vasael Al Rasael and Dalail Al Fazael

Mohammadreza Najjarian ^{1*}

1. Corresponding Author, Full Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, Yazd University, Yazd, Iran, e-mail: reza_najjarian@yazd.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 14 March 2024

Received in revised form:

11 June 2024

Accepted: 14 June 2024

Keywords:

Vasael al-Rashee and
Dalael al-Fazeil,
Noor Al-Din Monshi,
Arabic order,
Persian prose of the 7th
Century,
Saljugh period.

ABSTRACT

“Vasael Al Rasael and Dalail Al Fazael” is among the masterpieces of prose of the 7th century A. H. (Seljuq period) and is among the works that was written in Tarasol literature by Nur al-Din Manshi Jalal al-Din Khwarazmshah in a masterful manner. Nooraddin Monshi was surrounded by Arabic language and literature, which was a necessary condition for the office of a secretary at that time. The style of this work is technical and contains Arabic verses, proverbs and Quranic verses written very skillfully. Some of the poems are related to historical events that the author claims to confirm, and some are mentioned for advice and admonitions, and the secretary gave examples from sixty Arab poets from different periods of Arab literature, "Ignorance, Mukhidram, Umavid, and Abbasid", especially the poetry of Abu Al -Ala Maarri. The translator and proofreader of the book "Reza Samizadeh" has identified the poets of many verses, but the composer of some verses is not known. The citation of some poems to the composer is incorrect and some poems are different from Diwan. In this article, an attempt is made to categorize Arabic verses with their translations based on the periods of the history of Arabic literature, while determining their grammatical-rhetorical and content position and the historical and cultural information contained in them will also be explored. At the same time, the ambiguities, errors and omissions will be analyzed whether in the poem or in the poet or in the Persian translation.

Cite this article: Najjarian, M.R. (2025). Criticism and analysis of Arabic verses, Vasal al-Rashee and Dal'il al-Fazail Mohammad Reza Najjarian. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 5 (4), 129-158.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltp.2024.10412.1246>

Extended Abstract

Introduction:

Compilation of Persian epistolary writings and compositions? started from the Ghaznavid era by Beyhaqi, but it reached its perfection at the end of the Seljuk era. The oldest versions of Divan of Rasael (collections of epistolary writings) are the ones collected and complied by two great secretaries in the mid- 6th century A. H. Rashid al-Din, the famous secretary of the Kharazmshah, and one of his contemporary colleagues, Muntajab al-Din Badi, Atabak Joveini, who was the secretary and author of the Divan of Sultan Sanjar and has compiled his divan and epistolary writings in a collection called Atba Al-Katbah. After these two secretaries, compilation of epistolary writings and compositions became more common and frequent, and collections of epistolary writings and compositions were compiled in every following era (Arefi, 2014, 5).

"Wasael al-Rasael and Dalael al-Fazael", written by Noor al-Din Manshi, the grandson of Karim al-Sharq, Neishaburi from Kazkan (Kadkan), an area of Mahal Rukh in the suburbs of Neishabour. Like Shahabeddin Mohammad Khorandazi Zeydari Nasavi, the author of Naftha al-Masdur, he was a secretary of Jalaluddin Menkaborni. There are two versions of Wasael al-Rasael that complement each other: one copy is in the library of John Rylandzo and the other copy is in the library of Izzet Koyunoglu in Kenya. (Minawi, issue 9 of year 2, 4). Nour al-Din Monshi arranged the letters he himself had written and divided them into four categories: 1. Examples and advice of the Prophet 2. Correspondence and replies of the court 3. Negotiations and conversations of God 4. Stories and letters that he wrote to caliphs and sultans (Rasouli, 1382, 2). "Reza Samizadeh", the proofreader of the book, has translated Arabic poems in the notes. Therefore, based on these corrections, the present author analyzes the position and the syntactic-rhetoric role of the Arabic phrases in Farsi and then explores the cultural-political information of the poems.

Materials and Methods:

The book "Wasael al-Rasael" is robust from the literary point of view, and from the historical point of view, it helps the researchers in clarifying the ambiguous points related to Jalal al-Din Menkaborni's (from the overthrown Khwarazm Shahid dynasty) relationship with other caliphs and sultans of the region as well as those working under his supervision. One of the highlights of this work is the presence of Arabic poems. Therefore, deciphering them and determining the rhetorical-syntactic position of Arabic poems in Persian prose is necessary to reach their precise sense. In this article, the name of the poet is first mentioned along with the related history of Arab literature, and the Persian text is then presented with the Arabic verse and its translation. Following that, the position of Arabic poetry and its critical analysis would be discussed.

Results and Discussion:

Wasael al-Rasael and Dalael al-Fazael"; Letters and Virtues, by Nooruddin Manshi, is a collection of letters and letters from the court in the court of Jalaluddin Mankoberni, the eldest son of Sultan Muhammad Khwarazmshah, which was published with the correction and explanation of Reza Samizadeh. This work is one of the important books of technical prose, compiled in the early 7th century A. H. and It is important in the fields of sociology, ethics, literature and history, as well as the

integration of Persian and Arabic literature. In this book, Nooruddin has separated the letters into four categories: Athleh and Manashir of Hazrat; correspondence and responses from the court; negotiations and conversations of God, the Great and the stories and letters he wrote to caliphs, sultans, honorable masters and friends (Introduction). The editing corrector has given the meanings of the Arabic verses in the notes. Some of the verses are quoted from Arab poets, which are sometimes different from Divan's version. It also seems to belong to his unknown contemporaries. Among these letters, verses from sixty Arab poets such as Abul Alaa Maari, Abivardi, Motanabbi and Toghraei can be seen. For instance, an example of Ignoranceperiod poetry by Tarfa bin Abd and other evidence from Abbasid period poetry by Abul Alaa Maari is mentioned here, which has become prominent within Persian prose.

. . . . Musicians most following the rhythm of the movements like self and like the soul, seeking the strength of the soul and controlled by stillness.

If you return to the sounds, the sounds are empty, the response of the chords to the fourth quarter is rejected. Each person has a wound in his hand and a pleasant tone in his throat.

After the description of the poets, the Arabic verse follows the Persian description, and it refers to the intense grief and lamentation of a woman whose child has died.

. . . . If the reason is that he got rid of the snobbery he was busy with before and retreated from the group of idiots who had imagined themselves to be among the nobles, Do not believe that!

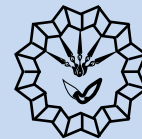
Al-Azl is cruel and mortal in the way of Al-Azl in work.

By God's grace, you can live a good life with joy and bliss in the armor of Tad'ra and Tor'a, which is the main adornment (Resources, 216).

In the corrected version, the verse is without mentioning the name of the poet and it appears in the sentence as an adverb of regret and adverb for worldly positions.

Conclusion:

In the book "Wasael al-Rasael and Dalael al-Fazael", the most frequency of poetry is from the Abbasid period. Among the poets, Abul Ala Ma'ari has been highlighted with more than 30% of verses. After him, the poetries of Motanabbi, Abivardi and Toghraei can be seen. Changes can be seen in the recitation of the poems, and it is possible that the author made those changes out of necessity. The composer of some of the verses is unknown. Arabic verses are often included properly in the Persian grammar, such as object, adverb of time, explanatory modifier, subject in passive voice, vehicle in a simile, adverb of acquittal, tense, and description, which is proof of Noorullah Manshi's mastery over Arabic literature. Also, the Arabic verses are sometimes allegories or an explanation of the previous phrase or an emphasis on it. Some of the points of wisdom and historical and cultural themes are inevitability are fate, change of circumstances, change of times, unreliability of the world, waste of life in the material world, expertise of the minister and the principles of state management that make Persian prose valuable. Examples of such figures are the following allusions and references: the characters of the Prophet (PBUH) and Imam Ali (PBUH), the love of Qays for Laili, the love of Zul-Rama for Mieh, the incident of Al-Razm, the destruction of the cities of Ankara and Ammoriya, and the story of Abivardi and Saif al-Dawlah.

نقد و تحلیل ابیات عربی وسائل الرسائل و دلائل الفضائل

محمدرضا نجاریان^{*۱}

۱. نویسنده مسئول، استاد تمام، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: reza_najarian@yazd.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

وسائل الرسائل و دلائل الفضائل از شاهکارهای نثر قرن هفتم هجری قمری (دوره سلجوقی) و از جمله منشآت است که نورالدین، منشی جلال‌الدین خوارزمشاه به شیوه‌ای استادانه در ادب ترسل نگارش کرده است. این کتاب گنجینه‌ای از شواهد ادبی و قراین اوضاع اجتماعی و تاریخی آن زمان است. نورالدین منشی بر لغت و ادب عرب احاطه داشته که شرط لازم منصب دبیری آن زمان بوده است. سبک این اثر، فنی و حاوی آیات و ابیات عربی و ضرب‌المثل‌های عربی با تبحر خاص است. بعضی از اشعار به واقعه‌ای تاریخی مربوط می‌شود که نویسنده برای تأیید مدعا می‌آورد و برخی برای پند و اندرز ذکر شده است. منشی از ادوار مختلف ادبیات عرب (جاهلی، مخضرم، اموی و عباسی) شعر شصت شاعر عرب، به‌خصوص ابوالعلاء معری را آورده است. مترجم و مصحح کتاب، رضا سمیع‌زاده شاعر بسیاری از ابیات را مشخص کرده است، ولی در مواردی، استاد بعضی از اشعار به سراینده نادرست می‌نماید و پاره‌ای از اشعار با دیوان متفاوت است. در این مقاله سعی بر این است تا ابیات عربی با ترجمه بر اساس دوره‌های تاریخ ادبیات عرب دسته‌بندی شود و ضمن تعیین جایگاه دستوری-بلاغی و محتوایی اشعار عربی، اطلاعات تاریخی-فرهنگی موجود در آنها مورد واکاوی قرار گیرد. ضمناً ابهام‌ها، خطاها و سهوهای موجود، چه در شعر و شاعر آن، چه در ترجمه فارسی تحلیل گردد.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۵

واژه‌های کلیدی:

وسائل الرسائل و دلائل الفضائل،

نورالدین منشی،

نظم عربی،

نثر فارسی قرن هفتم،

دوره سلجوقی.

استناد: نجاریان، محمدرضا (۱۴۰۳). نقد و تحلیل ابیات عربی وسائل الرسائل و دلائل الفضائل. پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی، ۵ (۴)، ۱۵۸-۱۲۹.

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22126/tip.2024.10412.1246>

ناشر: دانشگاه رازی

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

منشآت نویسی به عنوان یکی از فنون انشاء و نویسندگی، در گستره فرهنگ و ادب فارسی جایگاه ویژه‌ای دارد. این آثار برجای مانده از دیرزمان که با عناوینی دیگر نیز همچون: نامه‌ها، مکاتبات، مکاتیب، مکتوبات، مراسلات، رسایل، رقعات و توقعات ذکر شده، به غیر از جنبه‌های ادبی و زبان‌شناسی جنبه‌هایی از اوضاع تاریخی، اجتماعی و فرهنگی را نیز می‌نمایانند (مهدی‌زاده، ۱۳۷۸: ۶۴). تدوین منشآت فارسی از دوران غزنویان و به وسیله بیهقی آغاز گشته، اما در اواخر عهد سلجوقیان به کمال خود رسیده است. قدیمی‌ترین دیوان رسایل، مجموعه‌هایی است که دو دبیر عالی مقام اواسط قرن ششم هجری از منشآت خویش، جمع و تألیف نموده‌اند. رشیدالدین دبیر مشهور خوارزمشاهیان و دیگری همکار معاصر وی منتخب‌الدین بدیع اتابک جوینی منشی و صاحب دیوان انشاء سلطان سنجر که منشآت دیوانی و اخوانیات خود را در مجموعه‌ای به نام عتبه‌الکته گردآورده است. پس از این دو دبیر، تدوین منشآت شایع و معمول گشت و در هر عصر مجموعه‌هایی از منشآت ترسل جمع و تألیف می‌گردید (عارفی، ۱۳۹۴: ۵).

از دوره حاکمیت سامانیان و غزنویان، مخصوصاً دوره سلجوقی و خوارزمشاهیان در درباره‌ها منشایی توانا بوده‌اند که نامه‌های رسمی و خصوصی را فراهم می‌کردند و توان علمی خود را با نوشتن منشآت نشان می‌دادند که پاره‌ای از آنها به دست ما رسیده است. یکی از آن‌ها وسائل الرّسائل و دلائل الفضائل تألیف نورالدین منشی نوّه کریم الشّرق نیشابوری از مردم کدکن (کدکن) جزء محالّ رخ از مضافات نیشابور است. وی مانند شهاب‌الدین محمد خرندزی زیدری نسوی، مؤلف نفثه‌المصدر، منشی جلال‌الدین منکبرنی بوده است. برخی محمد بن احمد نسوی کاتب جلال‌الدین و نورالدین را یکی دانسته‌اند و بر این باورند که جلال‌الدین منشی دیگری جز محمد بن احمد نسوی نداشته؛ اما جلال‌الدین منکبرنی جز شهاب‌الدین زیدری نسوی، منشی دیگری به نام الصدر الشّهد شهاب‌الدین الکوسوی (منسوب به کوسو، کوسویه از شهرهای خراسان) داشته و نورالدین منشی هم منشی سوم سلطان بوده است که تا سال (۶۲۲ هـ) دیوان انشای جلال‌الدین را به عهده داشته است. از وسائل الرّسائل دو نسخه موجود است که مکمل یکدیگرند: نسخه‌ای در کتابخانه جان رایلانزو و نسخه دیگر در کتابخانه عزّت قویون اوغلو در قونیه است (مینوی، ۱۳۴۴، ۴). نورالدین منشی در وسائل الرّسائل نامه‌هایی که خود می‌نوشته مرتب کرده و آن را بر چهار قسم ساخته است: ۱. امثله و مناشیر حضرت؛ ۲. مکاتبات و مجاوبات درگاه؛ ۳. مفاوضات و مکالمات خداوند؛ ۴. قصص و مکتوباتی که خود به خلفا و

سلاطین می‌نوشته است (رسولی، ۱۳۸۲: ۲).

رضا سمیع زاده، مصحح کتاب در تعلیقات، اشعار عربی را ترجمه کرده است. لذا نگارنده بر اساس این تصحیح جایگاه و نقش نحوی-بلاغی عبارات عربی در فارسی را تحلیل و پس از آن اطلاعات فرهنگی-سیاسی اشعار را واکاوی می کند.

۱-۲. ضرورت، اهمیت و هدف

کتاب *وسائل الرّسائل* از جنبه ادبی قوی است و از جنبه تاریخی هم در روشن شدن نقطه های مبهم روابط جلال الدین منکبرنی از سلسله سرنگون شده خوارزمشاهیان با خلفا و سلاطین دیگر بلاد و نیز زبردستانش کمک شایانی به محققان می کند. ارزش های زبانی این کتاب و پختگی نثر آن و آمیختگی ادب فارسی و عربی از برجستگی های این نثر فنی است. لذا رمز گشایی و تعیین جایگاه نحوی و بلاغی اشعار عربی موجود در نثر فارسی برای نیل به معنای دقیق ضروری است.

۱-۳. پیشینه پژوهش

رقیه رسولی در مقاله «وسائل الرّسائل و دلائل الفضائل» (۱۳۸۲) در چهار صفحه به اختصار مزیت ها و معایب تصحیح را ذکر می کند. او مدعی است که مصحح اشعار عربی را ریشه یابی کرده و شاعران عرب را یافته است. البته در این ادعا مسامحه است که در مقاله حاضر به آن اشاره شده است.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

وسائل الرّسائل و دلائل الفضائل؛ نامه ها و فضیلت ها، اثر نورالدین منشی، مجموعه نامه ها و رسائل دربار جلال الدین منکبرنی، فرزند ارشد سلطان محمد خوارزمشاه است که با تصحیح و توضیح رضا سمیع زاده، منتشر شده است. این اثر از کتاب های مهم نثر فنی است که در آغاز سده هفتم هجری، تألیف شده و در حوزه های جامعه شناسی، اخلاق، ادبیات و تاریخ و نیز آمیختگی ادب فارسی و عربی حائز اهمیت است. نورالدین پسر تاج الدین علی بن ابی المعالی کریم الشّرق از خاندانی نیشابوری در قرن ششم و هفتم می زیسته است. وی اهل درس و علم بود و در ابتدا در خوارزم به امور دینی مشغول بود، اما بعدها به دستگاه خوارزمشاهیان نزدیک شد و در دستگاه حکومتی دو برادر، یعنی غیاث الدین پیرشاه و جلال الدین منکبرنی به منشی گری مشغول شد. وی در کتاب حاضر، نامه ها را در چهار قسم، مجزا ساخته است: امثله و مناشیر حضرت، مکاتبات و مجاوبات درگاه، مفاوضات و مکالمات خداوند اعظم خواجه جهان و قصص و مکتوباتی که خود به خلفا و سلاطین و جناب مخدومان و دوستان، نوشته است (مقدمه، یازده). مصحح در تعلیقات، معانی ابیات عربی را غالباً آورده است. چون نورالدین طبع شعر داشته است

می‌توان حدس زد که شاید سراینده بعضی اشعار خود اوست. برخی از ابیات به نقل از شاعران عرب است که گاه با نسخه دیوان متفاوت است. به نظر می‌رسد که بعضی نیز متعلق به معاصران گمنام اوست. در خلال این نامه‌ها ابیاتی از شصت شاعر عرب همچون ابوالعلاء معری، ابیوردی، ممتنی و طغرای دیده می‌شود. در این مقاله، نخست نام شاعر ذیل دوره تاریخ ادبیات عرب ذکر می‌شود و متن فارسی با بیت عربی و ترجمه دقیق آن بیان می‌شود و سپس جایگاه اشعار عربی و نکات برجسته آن مشخص می‌گردد.

۳. دوره‌های تاریخ ادبیات عرب

۳-۱. جاهلی

۳-۱-۱. طرفه بن عبد (۸۶-۶۰ ق)

مطربانی جمله چون خود موزون حرکات و چون روح، مضبوط سکنا.

إِذَا رَجَعَتْ فِي صَوْتِهَا خِلَتْ صَوْتَهَا تَجَاوَبَ أَوْتَارٌ عَلَى رُبْعِ رَدِي
(وسائل: ۲۶۸)

هریک را زخمه‌ای دل‌ویز در دست و لحنی طرب‌انگیز در حلق.

«آنگاه که صدایش را در گلو بیچاند شبیه پژواک صوت در کوه‌های بلند است». نسخه مصحح بدون ذکر شاعر است و بیت در توصیف نزهتگاهی است که رشک متنزهات جنان و غیرت روضه‌های رضوان است. مقامی محمود و مقامی مشهود. بعد از توصیف مطربان بیت عربی در ادامه وصف فارسی است. در دیوان به جای اوتار، أظفار آمده است. بیت اشاره به شدت حزن و نوحه جانسوز زن فرزند مرده دارد.

۳-۱-۲. السموأل (۶۴-۴ ق)

- و بر چمن انتظار در هر گامی شاخی، اصلها ثابت و فرعها فی السماء مشمر نگشت و دوحه به برنیامد (وسائل: ۶۳).

رَسَا أَصْلُهُ تَحْتَ الثَّرَى وَ سَمَا بِهِ إِلَى النَّجْمِ فَرَعٌ لَا يَزَالُ طَوِيلُ

«ریشه‌اش در زیر زمین استوار شد و به وسیله (محکم‌بودن) آن ریشه شاخه رو به بالا به ستارگان رسید». بیت در اضافه استشهادیه صفت درخت است. نویسنده در باب خلاص یکی از وزرا درباره عفو بعد از هفوت زیردستان و اغماض و اغضای از زلت گنه‌کاران سخن می‌راند و امید و رجا را تحفه خان خود می‌خواند. در این میان وصف حصن السموأل دارد که همچون درختی استوار در زمین است و شاخه‌اش

سر از آسمان در آورده است.

- نه عدد این ملوک صفت قَلت گرفته است یا نسل و عقب این امرا به انقطاع رسیده.

اِذَا مَاتَ مِنَّا سَيِّدٌ قَامَ سَيِّدٌ قَوْلٌ بِمَا قَالَ الْكِرَامُ فَعُولٌ

آخر، یکی بگذرد دیگر آید به جای (وسائل: ۱۸۱).

«آنگاه که سروری از ما بمیرد سردار دیگری قیام کند و جای او در گفتار و کردار می گیرد». مصرع اول در دیوان چنین است: اذا سید منا خلا قام سید. بیت در تأیید مطلب قبل و ترجمه گونه‌ای از آن است. ضمناً ترجمه مصرع اول بعد از آن به فارسی آمده است.

۳-۱-۳. الجمیج بن طماح الاسدی (؟-۵۳ ق)

و اگر بر آینه ضمیر انور از زنگ شبهت نقطه‌ای موهوم پدید آید، یا رای اعلی را در مصلحتی به جانب تردّد، تخیل گونه‌ای افتد،

حَاشَا أَبَى ثُوبَانَ إِنْ بِهِ ضَنَّ عَلَى الْمَلْحَاءِ وَالشَّتَمِ

(زمخشری، ۴۶۵)

اثر آن را به صیقل تنبیه براندازند (وسائل: ۲۰۳).

«دور بادا از ابی ثوبان؛ او حریص و بخیل است که ناسزاگویی و دشنام به او نرسد». در کتاب نام شاعر نیست. و بیت در نقش قید تأکید برای بیان برائت و تنزیه است. ابو ثعبان کنیه عمرو بن عبدالله است (ابن یعیش، جزء ۲، ص ۸۴).

۳-۱-۴. جساس بن مره (؟-۹۱ ق)

- رنج آن بی‌التفاتی بر دل، زیادت اثر کرد و غصّه آن فراموش‌کاری بر جان گران‌تر نشست. با خود گفت:

هَذَا لَعَمْرُكُمُ الصَّغَارُ بِعَيْنِهِ لَا أُمَّ لِي إِنْ كَانَ ذَاكَ وَلَا أَبُ

(وسائل: ۲۴۱)

«به جان شما سوگند این حکمی که شما درباره من کردید عین ذلت است. بی پدر و مادر باشم اگر چنین ادامه یابد». مصحح در شاعر مردد است: مردی از مدحج، همام بن مره اخی جساس بن مره قاتل کلیب، مردی از بنی عبد مناف، ابن الأحمر الکنانی، ضمربه بن ضمربه. بیت در نقش مفعول و از باب تمثیل

برای بی توجهی به فرد است.

- و این معانی را ظلم صرف و حیف محض و ستم صریح و ضیم ظاهر شمرند (وسائل: ۲۹۲).

عَجَبًا لِّتِلْكَ قَضِيَّةٍ وَأَقَامَتِي فَيَكُمُّ عَلَى تِلْكَ الْقَضِيَّةِ أَعْجَبُ

(ترجمه معجم البلدان، ج ۱، ۱۱۷)

«از این قضیه در شگفتم اما ماندن من در بین شما با این حال از آن شگفت آورتر است»

مصحح بیت را از «هنی ابن احمر» می‌داند. بیت در جایگاه قید تعجب است. نامه خطاب به مفتی ملت فتوت است که چنانچه بنده خود را با مواعید و الطافی مأمول مستظهر کند روا نیست که در عمل قصه آن مواعید را اضغاث احلام ببیند.

۳-۱-۵. عمرو بن کلثوم (؟-۳۹. ق)

مفاخرت اعقاب را عتادی باقی جز آن نمی‌تواند بود، اختصاص یافته و در سلک بندگان خاص آن درگاه منخرط شده، به حکم (وسائل: ۱۷۰)

وَرِثْتُ مُهْلَهْلًا وَالْخَيْرَ مِنْهُ زِيَادًا نِعَمَ دُخْرٍ الذَّاخِرِينَ

(دیوان، ۸۱)

آن طاعت و تباعت را به جان میان در بسته است.

«من وارث مهلهل و زیاد هستم و زیاد از مهلهل برتر بود. وه که مرا چه گنجینه‌های افتخاری است؟». در دیوان به جای زیاداً، زهیراً است. این بیت در نقش مضاف الیه استشهادی در جایگاه تمثیل است. نامه درباره جد نویسنده ابوالمعالی است که قبل از زیارت بیت الحرام به سعادت زمین بوس حضرت نبوی مستسعد شده است. لذا افتخارش آنچنان است که شاعر عرب در مفاخره موروثی خود را وارث بزرگانی چون مهلهل و زهیر می‌داند و زهیر (جد پدری) را برتر از مهلهل (جد مادری) می‌داند.

۳-۱-۶. قریط بن أنیف العنبري التميمي

هنوز در جهان جماعتی بیتغون فضلاً من الله و رضواناً و ينصرون الله و رسوله پای بر دست جهاننداری دارند و گروهی (وسائل: ۱۶۹)

لَا يَسْأَلُونَ أَحَاهُمْ حِينَ يَنْدُبُهُمْ فِي النَّائِبَاتِ عَلَى مَا قَالَ بُرْهَانَا

عنان شهریاری از دست نگذاشته‌اند.

«وقتی که در سختی، برادرشان آنها را می‌خواند، دیگر از او دلیل و برهان نمی‌خواهند». نویسنده

می‌گوید نقش حمیت از دلها محو نشده و سودای رجولیت از دماغها خیمه به صحرا نزده است. وقتی شاعر از قومش بنی عنبر کمک خواست، در برابر شتر ذبح شده بنی ذهل بن شیان یاریش کردند. بیت عربی جایگاه وصف برای گروهی است.

۳-۲. مخضرم

۳-۲-۱. فروه بن مسیک بن الحارث المرادی

تا با آن سباع مردم صورت و ضباع سگ‌صفت، چه عقوبت خواهد کرد؟ وبه چه طریق صدره زمین را از نجاست وجود ایشان مطهر گردانید (وسائل: ۳۵۳).

فَقُلْ لِلشَّامِتِينَ بِنَا أَفِيقُوا سَيَلَقَى الشَّامِتُونَ كَمَا لَقِينَا

تحریر این ندبه جهلی مرکب حمقی مرتب است.

«پس به شماتت کنندگان بگو: به خود آیید که آنچه را ما دیدیم (مرگ)، ملاقات خواهند کرد.» بیت در مرثیه درباره واقعه (الرزم) میان مراد و همدان (الأجدع بن مالک) است که در آن بسیاری از مراد کشته شدند.

۳-۲-۲. عباس بن مرداس (؟-۱۸ هـ)

و خیر و شر و نفع و ضرر که بدیشان می‌رسید از جهت آن قرابت تصور می‌کرد. أَفْ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ سعی پیوست و ما در اثنای گیراگیر و غلوای این نهب و تاراج امینان و مشرفان خزاین و معتمدان و کارداران بیوتات را بر بیع و قصور و ادیار و دور ایشان موکل گردانیدیم (وسائل: ۲۵).

أَرَبُّ يُولُ الثُّعْلَبَانِ بِرَأْسِهِ لَقَدْ ذَلَّ مَنْ بَالَتْ عَلَيْهِ الثُّعَالِبُ

«آیا آنکه روباه نر بر او ادرار می‌کند خداست. البته که خوار است آن که روباهان بر او ادرار کنند».

مصحح شاعر بیت را عباس بن مرداس، ابوذر غفاری و غاوی بن ظالم پرده‌دار بت می‌داند. شعر تمثیلی برای مذمت بت‌پرستی در برابر خالق بی‌نظیر است. ابوذر غفاری سال‌ها قبل از اسلام بت‌پرست بوده و بتی داشته بنام «مناة» که همان بت قبیله‌اش «بنی غفار» بوده. روزی برای بت خود مقداری شیر آورد و در کنار او گذاشت و خود به کناری رفت تا بنگردد که «مناة» با آن شیر چه می‌کند و در این هنگام مشاهده کرد که روباهی بیامد و شیر را خورد و سپس به کنار بت «مناة» آمد و پای خود را بلند کرده و بر آن بت بول کرده و رفت. گویند بنی ثعلب بتی داشتند که دو روباه بر آن بول کردند (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۴: ۲۲۴).

۳-۲-۳. نهشل بن حری (؟-۴۵ هـ)

و صفحات خلاصه قومی که اوایل و اواخر ایشان، همیشه زبان به مباهات گشاده داشته‌اند (وسائل: ۹۳).

يُبْضُ مَفَارِقُنَا تَغْلِي مَرَاجِلُنَا نَأْسُو بِأَيْمَانِنَا آثَارَ أَيْدِينَا

«فرق‌های سرهای ما سفید است و دیگ‌های (خشم یا احسان) ما می‌جوشد با دارایی خویش دیده کشتگان و زخمی‌ها را می‌دهیم (و قصاص نمی‌شویم). بیت اضافه استشهادیه یا بدل توضیحی است یعنی زبان به مباهات گشادند مثل این بیت.

۳-۲-۴. امیه بن ابی صلت (۴-۵هـ)

و در اسالیب اعاجیب هنر، مقتدای، اقران کذب عَدُوَّ اللَّهِ وَفَجَرَ ثُمَّ [أَبَى وَاسْتَكْبَرَ] بل ظاهر سفهی، زاهر عتهی مجنون منصبی، جنون مذهبی وگه طبعی بَلَّه صَنِيعَتِي، لا حَوْلَ وَ لا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ بار دیگر طلایع جیل خیل هرزه در رسید (وسائل: ۳۰۴).

تَرَاهُ مَعْدَاً لِلْخِلَافِ كَأَنَّهُ بَرِّغَمٍ عَلَى أَهْلِ الصَّوَابِ مُوَكَّلٌ

«او را آماده مخالفت می‌بینی انگار که او را برای مخالفت با درستکاران گماشته‌اند». نام شاعر ذکر نشده و در دیوان به جای برغم، یرد است. بیت در جایگاه مسند و ادامه توصیف شکایت از نکایت روزگار است.

۳-۲-۵. زید الخیل الطائی (۴-۹هـ)

شعر دَنَاهُمْ كَمَا دَانُوا، برخواند و-عیاذاً بالله-

بِحَيْشٍ تَضِلُّ الْبَلْقُ فِي حُجْرَاتِهِ تَرَى الْأَكْمَ فِيهَا سُجْدًا لِلْحَوَافِرِ

روی مبارک بدان راه آرد و معاهد آن دیار را مقاصد اوطار سازد (وسائل: ۲۰۱).
«با لشکریانی که اسبان ابلق در نواحی و جوانب آن گم می‌شدند و پشته‌ها گویی در مقابل پاهای اسبان سجده کرده هموار شدند» بیت عربی جزء نحو فارسی در نقش قید در بیان عظمت لشکر است.

۳-۳. اموی

۳-۳-۱. مجنون لیلی (۴-۶۸هـ)

الحق اینکه بنده مخلص به وقتی که کوره فراق فلان- آدم الله آیامه وَ قَرَنَ بِالْنُجْجِ مَرَامَه- چون گوگرد، بر آتش فراق می‌سوزد... غبنی فاحش و شینی ظاهر و عیبی شنیع است،

كَذَبْتُ -وَيَيْتَ اللَّهُ- لَوْ كُنْتُ عَاشِقًا لَمَّا سَبَقْتَنِي بِالْبُكَاءِ الْحَمَائِمِ

(دیوان: ۹۵)

اما آدميزاد را صبر لگامی مانع، و عقل لثامی وازع است (وسائل: ۲۹۵).

«به خانه خدا سوگند دروغ گفتم. اگر عاشق بودم کبوتران در گریستن بر من پیشی نمی گرفتند». بیت به عنوان شاهد و تأیید حقیقت سوز فراق است که محب چون شوشه در بوته اشتیاق می گدازد.

- به هر مقام که کسی را اتفاق مقام افتاد، بساط زمین گسترده است و مظله آسمان برکشیده.

فَمَا حُبُّ الدِّيَارِ شَغَفَنَ قَلْبِي وَلَكِنْ حُبُّ مَنْ سَكَنَ الدِّيَارِ

مهیج این اندوه مفارقت خدمت فلان و مهاجرت از حدود اتباع و اشیاع این دولت است (وسائل: ۳۳۲).

«عشق به خانه‌ها نیست که دلم را شیفته کرده است بلکه عشق اوست که در خانه‌ها ساکن است».

مصرع اول در دیوان این گونه است: و لَاحْسُنُ الرُّسُومِ أَطَارَ نَوْمِي. موضوع گلایه از خدمت کردن در غیر

از مسقط الرأس است و اینکه از راه حقیقت فراق وطن و مسکن در تباریح وجد اثری ندارد. اشتیاق به

جمال مبارک داروی هجران است. شعر عاشقانه مجنون در فراق شخصیت حکومتی آمده است.

۳-۳-۲. یزید بن مفرغ الحمیری (؟-۶۹ هـ)

و این خود به هیچ حال در ضمیر نمی آمد که با حضور مبارک، کسی مجال آن یابد که به سعایت نمایی

یا سعی فتانی قصد خدمتکاران خادم کند و متعرض متعلقان او گردد و آن قصد را به مال سرایت افتد و

آن تعرض به ملک تعدیت کند و واویلاه! (وسائل: ۳۲۸).

فَلَوْ أَنَّ لِحْمِي إِذْ هَوَى لِعَبَّتْ بِهِ سِبَاعٌ كِرَامٍ أَوْ ضِبَاعٌ وَأَذْؤُبُ
لَهُوٌّ وَجَدِي أَوْ تَصَدَّى مُصِيبَتِي وَلَكِنَّمَا أَوَدَّتْ لِلْحِمِي أَكْلُبُ

(الآغانی، ج ۱۸: ۲۷۸)

«بی گمان آنگاه که لاشه‌ام فروافتد درندگان بخشنده و سگان و کفتاران با آن بازی خواهند کرد. البته

عشقم در دل‌ها سست می گردد و عزادار من می شوند اما سگان برای گوشتم هلاک خواهند شد». در

دیوان به جای هوی، وهی است و مصرع دوم چنین است: کرام ملوک او اسود و اذؤب. عبارت مکتوب

در ذم و نکوهش سعایت و نمایی خدمتکاران خادم در حضور مبارک ممدوح است. عبارت عربی تمثیلی

از این مضمون است.

۳-۳-۳. ذوالرمة (۷۷-۱۱۷ هـ)

و همگنان را معلوم که همیشه در غیبت اسباب وصلت مودت را مبرم تر می داشته است و قواعد نزهت

سرای محبت را محکم تر می گردانید (وسائل: ۲۴۰).

إِذَا غَيَّرَ النَّأْيُ الْمُحِبِّينَ لَمْ يَكْدُ رَسِيسُ الْهَوَىٰ مِنْ حُبِّ مَيَّةٍ يَبْرَحُ

(دیوان: ۴۳)

«آنگاه که دوری عاشقان را دگرگونه کند از عشق میّه (در دلم) ذره ای کاسته نمی شود». بیت تمثیلی برای اثبات وفاداری هرچند دور به جناب مخدوم است. میّه دختر طلابه بن قیس معشوق ذی الرّمّه است (دهخدا، ذیل میّه).

۳-۳-۴. ابودهل الجمحی (۶۳-۹ هـ)

أَتْرَكُ لَيْلَى لَيْسَ بَيْنِي وَبَيْنَهَا سَوَىٰ لَيْلَةٍ إِنِّي إِذْنُ لَصَبُورٌ

مقرّر عزّ فلان جتره و خادم مخلص در نخجوان با این تلاصق دار و تصاقب جوار عنان زمان مبادعت از این باز کشیده تر بایستی و زمام ایام مفارقت، بدین درازی اقتضا نکردی، در این صورت جمال عروس وصال بدین بی رونقی غریب تر می نماید (وسائل: ۲۳۴).

«آیا لیلی را رها کنم و حال آنکه بین من و او جز یک شب فاصله نیست. در این صورت بی وجود لیلی صبورم». بیت در آغاز سخن با استفهام انکاری آمده است و مصحح آن را از قیس بن ملوح دانسته است.

۳-۴-۴. بین الدولتین

۳-۴-۱. ابراهیم بن هرمة (۸۰-۱۷۶ هـ)

- و چون نقد این مقالت به معیار صدق موزون بود و با مقیاس حقیقت برابر افتاد، در انشای این معنی

إِذَا لَمْ تَسْتَطِعْ أَمْرًا قَدَعَهُ وَجَاوَزَهُ إِلَى مَا تَسْتَطِيعُ

بر خواننده آمد (وسائل: ۲۴۶).

«آنگاه که نتوانی از پس کاری برآیی رهایش کن و به آن که می توانی پرداز». مصحح این بیت را از عمرو بن معدیکرب نوشته است. شعر در نقش نهاد نائب فاعلی قرار گرفته است.

- اگر از ملازمت او خدمت این درگاه را، فراغتی باشد، و او در این حضرت، بدین حرکت، زبان

تقریع و توییح در باب او دراز گردانند و او را

كَتَارِكَةٍ بِيضَ هَاهَا بِالْعَرَاءِ وَمُلْبَسَةٍ بِيضَ أُخْرَىٰ جَنَاحَا

(الجاحظ، ج ۱: ۱۹۹)

در نظر خلق جلوه کنند (وسائل: ۲۸۸).

«احمق و نادان همچون شتر مرغ رهاکننده تخم خود در بیابان و پوشاننده تخم دیگری با بال خود. این بیت ادامه نحو فارسی و در جایگاه مشبیه، در تمثیل حماقت است.

۳-۵. عصر عباسی

۳-۵-۱. ابوفراس الحمدانی (۳۲۰-۳۵۷ هـ)

- بر من از رد و قبول او چه نقصان است یا قبول ویم چه افزایش؟! تا کسی بد زنیک بشناسد بصری و بصیرتی باید (وسائل: ۶).

وَرُبَّ كَلَامٍ مَرَّ فَوْقَ مَسَامِعِي كَأَنْ طَنَّ فِي لَوْحِ الْهَجِيرِ ذُبَابٌ

(دیوان: ۱۴)

«ای بسا سخنی که بی توجه از آن گذشتم و آن برای من انگار که در گرمای وسط روز تابستان مگسی وزوز کند». بیت در تأیید و تأکید شعر فارسی است که به لزوم توجه و بصیرت اشاره دارد.

- و این توارد فتوح را ثمرات اقبال زاینده حضرت اعلی می شناسد نه ثمره کفایت گیری.

وَكُنَّا كَالسَّهَامِ إِذَا أَصَابَتْ مَرَامِيهَا فَرَامِيهَا أَصَابَا

(دیوان: ۱۸)

اینجا تا رسیدن رسولان و ترتیب کار حرم - حرسها الله - توقف خواهد افتاد (وسائل: ۱۶۲).
«وما همانند تیرهایی بودیم که آنگاه که به هدفشان می خوردند پس تیراندازشان به هدف زده بود». بیت تمثیلی است برای اینکه آنچه به فرد می رسد از عنایت حضرت اعلی است نه لیاقت او.
- در هیچ گیر و دار، ناقه و جملی ندارد و به هیچ نیک و بد، ثور و حملی به نام او بر نمی آید (وسائل: ۲۱۳).

تَمَرُ اللَّيَالِي لَيْسَ لِلنَّفْعِ مَوْضِعٌ لَدَى وَلَا لِلْمُعْتَفِينَ جَنَابٌ

(دیوان: ۱۴)

«روزگار سپری می شود و من سودی از آن نمی برم و سودی نیز به کسی نمی رسانم.» بیت تأکید و ترجمه گونه ای از مثل قبلی است: «صاحب غرض و سودی در کار نبودن مأخوذ از: لا ناقة لی فیها و لا جمل (دهخدا، ج ۴: ۱۷۸۵).

- و آنکه نیز در ابتدا خود را بر صورت الفت، بر منصه معرفت می نشاند، و بر ضد خلقت، بدان تخلّق می ساخت، در انتها همان عادت خست از او ظاهر می گشت (وسائل: ۳۴۹).

وَقَدْ صَارَ هَذَا النَّاسُ أَلَّا أَقْلَهُمْ ذُنَاباً عَلَى أَجْسَادِهِنَّ ثِيَابٌ

(دیوان: ۱۴)

«جزشماری اندک، همه مردمان گرگ‌هایی جامه‌پوشیده شده‌اند». بیت تمثیل برای گرگ‌های انسان‌نما است.

۳-۵-۲. بحتری (۲۰۶-۲۸۴ ق)

- با قرب صد هزار سوار خونخوار اجل آثار

يَمْشُونَ فِي زَعْفٍ كَأَنَّ مُتُونَهَا فِي كُلِّ مَعْرَكَةٍ مُتُونُ نِهَاءٍ

(دیوان، ج ۲: ۳۳۱)

طوعاً و طبعاً لا رغبه فی رغبیه و لامیلاً الی نیل، دارالملک اصلی را ترک کند (وسائل: ۱۶۷).
«آن پهلوانان در زره‌های فراخ و نرم و محکم و ریزبافت حرکت می‌کنند. گویی آویزه‌های آنها در هر میدان جنگ چون موج برکه‌ها نرم و لطیف است.» بیت صفت برای سواران است.
- و فضیلتی از این فضایل که بر قلم خواهد گذشت، بر صفحه احوال او مصور نیاید بر زمره امثال، مجال تقدّم نیابد و بر طبقه اقران امکان تفوق نبیند، اما

نَسَبٌ تَوَارَثَ كَابِرًا عَنْ كَابِرٍ كَالرُّمَحِ أَنْبُوبًا عَلَى أَنْبُوبٍ

(دیوان، ج ۱: ۱۷۰)

چنان‌که کرام ایام به علو شأن آن مفاخر مقرر باشند (وسائل: ۱۰۴).
«آن نسبی است که بزرگی را از بزرگی به ارث می‌رسد، همان‌گونه که نیزه، حلقه حلقه و گره بر گره است.» مصرع اول در دیوان به این صورت است: شرف تابع کابراً عن کابر و مصرع دوم در دیوان ابن‌الوردی و لسان‌الدین خطیب و مهیار دیلمی هم هست و مصحح مطلبی ندارد. بیت، ادامه جمله فارسی و تأکید همان مطلب سابق است.

۳-۵-۳. شریف رضی (۳۵۹-۴۰۶ هـ)

- ولیسَ حَدِيثُ النَّفْسِ غَيْرَ ضَلَالٍ، بر این هیئت و هیئت به ذروه‌ای از مضافات دوین که آن را کیانی خوانند متحصن شد و از ارتفاع اطلال آن قلال، خود را استظهاری تصور کرد و از آن رفعت صورت‌آزاری در خیال آورد (وسائل: ۱۶).

وَمَا يُغْنِي حَصِينُكَ فِي صُعُودٍ إِذَا مَا كَانَ جَدُّكَ فِي صُوبٍ

«اگر بخت و اقبال تو در فرود آمدن و رو به پستی رفتن باشد، بلندی دیوار دژ سودی برایت ندارد».

در دیوان به جای حصینک، مضیک است. بیت تأیید مطلب قبل است. مصحح شاعر آن را ذکر نکرده است.

- و تحصیل فضایل ناکرده فاضل باشند و بی جمال بهی، تجمل نمایند و بی مال شهری، تمول فروشند. هیئات،

تَمَنَيْتَ أَنْ تُمَسِّيَ فَقِيهَا مُنَاطِرًا بِغَيْرِ عَنَاءٍ وَالْجُنُونُ فُنُونٌ

آخر هر صیدی را دامی است که بی حصول آن در قید نیاید (وسائل: ۲۷۲).

«آرزو داشتی که بدون رنج فقیهی مناظره کننده باشی؛ اما دیوانگی شاخه‌هایی دارد که این آرزو نیزیکی از آن شاخه‌هاست». این بیت آرایه ارسال‌المثل دارد و مفید تمنی است در جایگاه فاعل اسم فعل هیئات. در نسخه مصحح بدون ذکر نام شاعر است.

۳-۵-۴. متنبی (۳۵۴-۳۰۳ ق)

- و در خدمت مسند وزارت به زانوی حرمت در آمده، فریاد

مَنْ مَبْلُغُ الْأَعْرَابِ أَنِّي بَعْدَهُمْ شَاهَدْتُ رَسَطَالِيْسَ وَالْإِسْكَندَرَا

به آسمان رساند (وسائل: ۸۴).

«چه کسی به عرب‌ها می‌رساند که من بعد از آنان ارسطو و اسکندر را دیده‌ام؟». این بیت که مصحح بدون ذکر شاعر آورده در نقش مضاف‌الیه توضیحی یا استشهادی در مدح ابن عمید است و در اینجا با تمثیل ممدوح خود را چون او والامقام می‌شمرد.

- متصدی منصب وزارت آن ممالک به حضرت وزارت -اجلها الله- خدمتی مشحون به تلویح و

تمویه در قلم آورد و به طریق تعریض بدان ملتجی

أُعِيذُهَا نَظَرَاتٍ مِنْكَ صَائِبَةً أَنْ تَحْسَبَ الشَّحْمَ فَيَمَنْ شَحْمُهُ وَرَمَ

(دیوان، ج ۳: ۳۶۶)

را از آنجا ایراد کرد (وسائل: ۱۸۳).

«برای سلامت نگاه‌های راستین تو دعا می‌کنم از این که ورم و آماس را چاقی پنداری». در دیوان به جای صائبه، صادقه است. بیت عبارت مفعولی برای «ایراد کرد» است و مخاطب را متنبه می‌کند تا به ظاهر قضاوت نکند.

- اگر کسی قضایای مطرد را منعکس گرداند و مقدمات متوالی را باشکونه کند غرم را بر غنم ترجیح

نهد و ضیر را برخیر بگزیند و از حقیقت

وَوَضِعُ النَّدَى فِي مَوْضِعِ السَّيْفِ بِالْعَلَا مُضِرُّ كَوْضِعِ السَّيْفِ فِي مَوْضِعِ النَّدَى

(دیوان، ج ۱: ۲۸۸)

غافل باشد، فساد آن ظاهر است (وسائل: ۱۹۰).

«و نهادن جوانمردی در جایگاه شمشیر به بزرگی زیان رساند، همان گونه که قراردادن شمشیر در جایگاه جوانمردی». بیت در نقش مضاف الیه استشهادی و توضیحی و تکمیل مفهوم جمله است. در ترجیح بلامرجح و سوء مدیریت.

– به مدت های مدید، حقوق صحبت، ثابت گشته است و ذرایع مخالطت در میان آمده.

وَ بَيْنَنَا لَوْ رَعَيْتُمْ ذَاكَ مَعْرِفَةً إِنَّ الْمَعَارِفَ فِي أَهْلِ النَّهْيِ ذِمٌّ

مگر لازمه این شرط منتفی است و رهیئه این مشروط معدوم (وسائل: ۳۳۱).

«میان ما آشنایی هاست، البته اگر آن را پاس بدارید، آری، آشنایی ها نزد خردمندان به منزله عهد و پیمان است». مصرع اول در دیوان متفاوت است: وما ظننتك تنسى حق معرفتي. بیت دقیقاً مفید معنای عبارت فارسی است.

۳-۵-۵. شیخ عبدالرحیم بن اخوه (۴۸۳-۵۴۸ ق)

– و چون این ماجرا مشهور شد، او را از مداخلت، در معالجت، محجوب گرداند. و از شروع در تطبیب، ممنوع کند

لَوْلَا تَطْبِيبُهُ فِينَا لَمَا وَجَدْتُ لَهَا الْمَنَايَا إِلَى أَرْوَاحِنَا سُبُلًا

و دولت خود را چنین تبعی روا ندارد (وسائل: ۲۸۱).

«چنانچه او خود را طبیب وانمود نمی کرد، مرگ ها راهی به جان های ما نمی یافتند.» مصرع اول در دیوان عمرالانسی آمده است: لولا مُفَارَقَةُ الاحباب ما وجدت. مصحح می نویسد: این بیت در ذم «عبد الودود الطیب الاندلسی» از اهالی بلنسیه اندلس سروده شده که در عصر سلطان ملک شاه سلجوقی به عراق و خراسان مهاجرت کرد و در نزد شاهان شناخته شده بود و یکی از مردم آن روزگار با تضمین مصرع دوم از متنبی درباره او سرود (العماد الأصبهانی، ج ۲: ۸۷۹).

۳-۵-۶. ابن رومی (۲۲۱-۲۸۳ ه)

– و هیچ جایر جابر متهور متکبر را بر آن ذات مبارک ظفر نباشد

لَمْ يَعْمَلِ السَّيْفُ يَوْمًا فِي ضَرْبَتِهِ فَلَمْ يُسَلِّطْ عَلَيْهِ كَفُّ ذِي قَوْدٍ
(دیوان، ج ۱: ۴۰۶)

و از این مقالت صورت حالت صحت مقالت ارحم ترحم معلوم می‌شود (وسائل: ۳۲۴).
«او حتی یکبار هم شمشیر را برای بریدن اعضای انسانی به کار نبرده است. در نتیجه هیچ گاه کف و سر پنجه انتقام‌گیری بر او چیره نشده است.» در کتاب یُعْمَل آمده است. بیت برای تأیید جمله قبل آمده است.

- زبان تیغ با غایت حدت و نهایت صرامت مقرر احکام قلم نحیف نهاد ضعیف بنیاد ایشان شود
(وسائل: ۴۶).

كَذَى قَضَى اللَّهُ لِقْلَامٍ مُذْ بُرِيتَ إِنَّ السَّيْفَ لَهَا مُذْ أُرْهِفَتْ خَدَمُ
(دیوان، ج ۳: ۲۸۴)

«از آنگاه که شمشیرها تیز و قلم‌ها تراشیده شده‌اند خدای حکم کرده است که شمشیرها در خدمت قلم‌ها باشند (یعنی قدرت تابع علم باشد تا موجب اصلاح گردد). بیت تأکید مطلب قبل است.

۳-۵-۷. ابن‌معتز (۲۴۷-۲۹۶ هـ)

- در شأن او آمده است و تنبیه

إِذَا امْكَنْتَ فُرْصَةً فِي الْعَدُوِّ فَلَاتُبْدِ شُغْلَكَ أَلَا بِهَا
از لفظ او مشهور شده (وسائل: ۷۵).

«آنگاه که فرصتی در باب حمله به دشمن دست داد به جز آن به چیزی مپرداز». بیت در نقش مضاف‌الیه استشهادی است. در دیوان به این صورت آمده است: فان فرصة أمكنت في العدو / فلاتبد فعلك ألاً بها (دیوان، ج ۱: ۲۳).

- شرابی که

يُخْفِي الزُّجَاجَةَ لَوْ هِيَ فَكَأَنَّهَا فِي الْكَفِّ قَائِمَةٌ بِغَيْرِ إِنَاءٍ

از غایت تعجب گفت: سبحان الله (وسائل: ۲۶۸).

«رنگ باده، شیشه جام را نهان می‌کند و انگار که شراب بدون ظرف در کف دست ایستاده است». در دیوان به جای یُخْفِي، تخفی است. مصحح شاعر را بحتری نوشته است. بیت بعد «که» موصولی و در تأویل صفت است.

۳-۵-۸. ابن درید الأزدی (۲۲۳-۳۲۱ هـ)

و اگر روزگار را برُمته، در استرضای خلق مستغرق دارد و بکلی تحصیل آن را برخیزد، دست اجتهاد او به دامن حصول آن نرسد. و تحصیل آن مقدور او نشود (وسائل: ۹۶).

فَإِنْ كَانَ سَكِيْتًا يَقُولُونَ آخِرَسُ وَإِنْ كَانَ مِنْطِقًا يَقُولُونَ مَهْدَرُ

«اگر زیاد خاموشی گزیند او را بی زبان و اگر سخنگوی توانا باشد او را پرگو نام نهند». در دیوان به جای آخِرَس، ابکم است. در نسخه مصحح نام شاعر نیست. بیت جمله شرطیه در ادامه سخن مؤلف است و گویای اینکه تلاش برای راضی کردن مردم عبث است.

۳-۵-۹. الخبز ارضی (؟-۳۱۷ هـ)

و خلق را به بلای طبّ او مبتلا گرداند.

إِلَى الْمَاءِ يَسْعَى مَنْ يَغْصُ بِلُقْمَةٍ فَقُلْ أَيْنَ يَسْعَى مَنْ يَغْصُ بِمَاءٍ

تا طاعنان، بل ناصحان زبان طعنه دراز گردانند (وسائل: ۲۷۸).

«آن که به لقمه‌ای گلوگیر شود به آب روی آرد، آن که به آب گلوگیر شود به چه روی آرد». در نسخه مصحح بدون ذکر نام شاعر است. بیت مثلی است برای مطلب قبل با این مضمون: هر چه بگندد نمکش می‌زنند/ وای به روزی که بگندد نمک.

۳-۵-۱۰. ابونواس (۱۴۶-۱۹۸ هـ)

و نوید تشریف تخفیف

وَإِذَا الْمَطِيُّ بِنَا بَلَّغْنَ مُحَمَّدًا فَظُهُورُهُنَّ عَلَى الرِّجَالِ حَرَامٌ

(شرح دیوان، ج ۲: ۳۶۹)

در میان کاروان دیو دوان دهد (وسائل: ۸۶).

«آن ستورانی که ما را به محمد(ص) رساندند پشت آنان بر مردان حرام است». بیت مضاف‌الیه استشهادی در تکمیل جمله است.

۳-۵-۱۱. بدیع الزمان همدانی (۳۵۸-۳۹۸ هـ)

در مدت شش روز به خدمت خداوند، اتابک اعظم، الغ قتلغ خان اینانج سلغرسطان رسید.

وَلَمَّا التَّقَيْنَا شَمَمْتُ التُّرَابَ وَكُنْتُ امْرَأًا لَا أَشُمُّ الْعَبِيرَا

(دیوان: ۷۴)

و مقارن وصول و رای پایه امل و بالای حدّ امید و بیش از اندازه توقع، تفقّد و تعهد یافت (وسائل: ۲۲۲). «آنگاه که همدیگر را دیدار کردیم خاک را بوییدم در حالی که من کسی بودم که از بوییدن عبیر سرباز می زدم». بیت در ادامه مطلب فارسی برای توضیح توصیف علو ممدوح خود و بوییدن خاک پای اوست.

۳-۵-۱۲. مهیار دیلمی (۴-۴۲۸ هـ)

- و تجرّع صاب اهانت را میان در بست و زبان به لاف

وَمَا تَهْلَانُ تُشْرِفُ قِتْنَاهُ بِأَحْمَلٍ لِلنَّوَابِ مِنْ فُؤَادِي

گشاده گردانید، باشد که به حول و قوّت ربانی از عهده آن دعوی فصّی توان کرد (وسائل: ۲۱۶).

«قله‌های کوه تهلان بیش از دلم توان بردن بار غم‌ها را ندارند». در کتاب نام شاعر نیست. بیت در نقش مضاف الیه استشهادی است و در تشبیهی تفضیل از برتری و استحکام تحمل دل خود نسبت به کوه می‌گوید. تهلان کوهی بزرگ از بنی‌نمیر است که مثل شده است در گرانی و حلم: اثقل من تهلان (دهخدا، ذیل تهلان).

- و در محافل و مجامعی که می‌نشیند حکایت آن فرط کفایت و وفور شهامت بی‌نهایت می‌کند و

دل در آن حال فریاد می‌کند که (وسائل: ۲۳۶)

أَعِدْ ذِكْرُ نِعْمَانَ أَعِدْ أَنْ ذِكْرَهُ هَوَ الْمِسْكُ مَا فَتَشْتَهُ تَتَضَوّعُ

«یاد نعمان را تکرار کن؛ زیرا یاد او مشک است که اگر زیر و رویش کنی بوی خوش می‌پراکند». در نسخه مصحح نام شاعر نیست. بیت بدل استشهادی است و ممدوح خود را به ذکر مفاخر می‌ستاید همچون نعمان یا وادی نعمان که بوی عطر از آن پراکنده می‌شود.

۳-۵-۱۳. صریح الغوانی (۴-۲۰۸ هـ)

در هیچ کار بر روزگار اعتماد نکند و به هیچ حال حُبّه حزم از اطراف عزم نگشاید؛ گویی،

تَرَاهُ فِي الْأَمْنِ ذَا دِرْعٍ مُضَاعَفَةٍ لَمَّا يَأْمَنُ الْمَدَّهْرَ أَنْ يُؤْتَى عَلَى عَجَلٍ

(دیوان، ج ۲: ۱۲)

در شأن او آمده است (وسائل: ۷۵). «او را در امنیّت و حفظ زره دو لایه می‌بینی، اما از روزگار ایمن

نیست که به شتاب خوانده شود». بیت بر ارائه نمونه و تشبیه‌سازی دلالت دارد.

۳-۵-۱۴. ابوتمام (۱۸۸-۲۳۱ هـ)

– چند قلعه در حدود مازندران که مستحفظان آن به منعت حصار و حصانت دیوار آن غرور استبدادی به دماغ راه داده بودند و شیوه کفران نعمت پیش گرفته،

لَمَّا رَأَتْ أُخْتَهَا بِالْأَمْسِ قَدْ دَرَسَتْ صَارَ الْخَرَابُ لَهَا أَعْدَى مِنَ الْجَرَبِ

(الحاوی، ۱۹۸۱: ۲۵)

در مصادمت یک هفته اقامت قومی از بندگان دولت بتمامت، قاعاً صفصفاً لا تری فیها عوجاً و لامتاگشت (وسائل: ۱۶۴).

«چون دیروز مشابه خود را نابود دید، ویرانی برای آن، دشمن تر از جرب و گری شد». مقصود شهرهای آنقره و عموریه است. در دیوان به جای درست، خربت است.

– و مکاوحه‌ای که اگر از آن قوم عیاذاً بالله – بدان آسیب رسانند در سیلاب اندراس خراب مصور گشته. پادشاهی قادر قاهر مستبد فرمان، مطاع امر که

لَوْ لَمْ يَقْدُ جَحْفَلًا يَوْمَ الْوَعَى لَعَدَا مِنْ نَفْسِهِ وَحَدَهَا فِي جَحْفَلٍ لَجِبِ

(الحاوی، ۱۹۸۱: ۲۸)

با قرب صد هزار سوار... دارالملک اصلی را ترک کند (وسائل: ۱۶۷).

«چنانچه روز جنگ فرماندهی لشکری انبوه را عهده‌دار نبوده است. البته به تنهایی لشکری انبوه و پر مهممه شده است». بیت جمله وصفی است با این مفهوم که یک تنه جای لشکری انبوه عمل کرده است.

– چون طراوت آن کار بدین مقدار باز آمد و حال کساد آن بازار بدین گفتار رسید، زبان حال به طریق انشاد شعر

وَطَوَّلُ مَقَامِ الْمَرْءِ فِي الدَّارِ مُخْلِقٌ لِدِيَا جَتِيهِ فَاعْتَرِبَ تَجَدُّدٌ

(الحاوی، ۱۹۸۱: ۱۹۷)

سراییدن گرفت (وسائل: ۲۵۴).

«طولانی شدن اقامت شخص در خانه پیرش می کند پس غربت گزین و سفرکن تا جوان و تازه روی بمانی». بیت در کتاب دو بار تکرار شده و در نقش بدل برای کلمه شعر است و مفهوم سفر را برای ترقی تأکید می کند.

– یقین حاصل دارد که بر تقدیر تیسیر، شرف مطالعة بنده مخلص بدین رکاکت سیاق الفاظ و اختلال استنباط معانی به سخافت کسوت مطرای عقل و ضعف قوای اعضای فضل، موسوم خواهد شد چه توان کرد؟ (وسائل: ۲۷۱)

قَدْ جَفَّ أَنْوَارُ الْكَلَامِ وَقَلَّمَا يَبْقَى بَهَاءُ الْغُرْسِ بَعْدَ الْمَاءِ

«بی‌گمان شکوفه‌های کلام پژمرد و خشک شد و کم اتفاق می‌افتد پس از بی‌آبی طراوت نهال باقی می‌ماند». بیت بدون ذکر نام شاعر و در دیوان با کمی تفاوت دیده شد: و جف الکلام و قلما/ یلفی بقاء الغرس بعد الماء. بیت استدلال تمثیلی برای مطالب قبل است.

۳-۵-۱۵. ابوبکر شبلی (۲۴۷-۳۳۴ هـ)

و عنقای فرخ لقای قدس آسای خلد کعبه، همچنان در لباس پرده دری پرده از روی صفه بگیرد و او چغانه تعجب:

أَبْطَحَاءُ مَكَّةَ هَذِي الَّتِي أَرَاهَا عِيَانًا وَهَذَا أَنَا

می‌سازد (وسائل: ۸۶)

«آیا سرزمین ریگزار مکه این است که آشکارا می‌بینمش و این خود منم؟». مصحح بیت را از ابوعلی البوشنجی الفلجردی دانسته. بیت در نقش مفعول غیر صریح و نوع استفهام هم تعجبی است.

۳-۵-۱۶. السری الرفاء (۴-۳۶۶ هـ)

إِذَا ذُكِرَ الْعَقِيقُ لَنَا نَثَرْنَا عَقِيقَ الدَّمْعِ سَحًّا وَانْهَمَلَا

طُلُولُ كُلِّمَا حَاوَلْنَا سَقِيًّا سَقَّتْهَا الْعَيْنُ أَدْمُعُهَا سِجَالَا

(دیوان: ۳۵۳)

«آنگاه که محله عقیق بر ما یاد می‌شود عقیق اشک بر خود می‌فشانیم. ویرانه‌های برجای مانده از خانه‌ها که هرگاه آب بخواهند چشمان ما با اشک‌های ریزانشان آن‌ها را آب می‌دهند» (وسائل: ۳۵۹). این ابیات در مقدمه سخن آمده است.

۳-۵-۱۷. ابوالفتح بستی (۴-۴۰۰ هـ)

لَا دَرَّ دُرٌّ نَوَازِلِ الْأَحْدَاثِ نَقَلْتُ أَحِبَّتِنَا إِلَى الْأَجْدَاثِ

فَعَدَّتْ مَجَالِسُنَا وَهْنٌ مَانِسٌ فَعَدَّتْ مَدَائِحُنَا وَهْنٌ مَرَاتٍ

(وسائل: ۳۱۱)

«خدای به گرفتاری‌ها خیر ندهاد، زیرا آنها دوستان ما را به گورها بردند و مجالس ما که جای انس و الفت بود به قبرها و مدح و ستایش ما به مرثیه بدل شد». در دیوان به جای مجالسنا، مانسنا و به جای مانس، مقابر آمده است. این ابیات در مقدمه سخن آمده است.

۳-۵-۱۸. الحمانی الکوفی (۲۲۸-۹ هـ)

دریغ آن یل پیلتن، دریغ آن گو صف شکن، دریغ آن پشت سپاه دین، دریغ آن روی لشکر یقین،
کن کم یکن بین الحجون الی الصفا أنیس و کم یسمر بمکة سامر

راستی در هر حکایتی، آیتی بود و در هر میدانی صاحب قرانی (وسائل: ۳۰۹).
«گویا میان کوه حجون تا صفا همدم و در مکه داستان گویی نیست». مصحح بیت را از عمرو بن
حرث خزاعی نوشته است. بیت مثل گونه و در جایگاه مشابهه برای «نبودن آن دلاور» است.

۳-۵-۱۹. سیف الدوله الحمدانی (۳۵۶-۳۰۳ هـ)

واقعة تبرّم خداوندان، بندگان را دایی قدیم و دردی مزمن است.
إذا برّم المولى بخدمة عبده تجنى له ذنباً وإن لم يكن ذنب
و این بی التفاتی اول ملاقات می بایست نمود (وسائل: ۲۹۳).
«آنگاه که آقا از خدمت بنده اش سیر و دلتنگ گردد برای او گناهی می تراشد ولو بی گناه باشد». در
نسخه مصحح بدون ذکر نام شاعر است. بیت تأکید عبارت فارسی و در نقش قید زمان است.

۳-۵-۲۰. الناشئ الاکبر (۲۹۳-۹ هـ)

باری به چه جرأت، کسی متاعی فروشد که بر تسلیم آن قادر نباشد؟ و بضاعتی بر کار کند که از عهده
ادای آن بیرون نتواند آمد؟ (وسائل: ۲۷۴).

مَنْ تَحَلَّى بِغَيْرِ مَا هُوَ فِيهِ فَضَحَ الامْتِحَانُ مَا يَدْعِيهِ

«آن که خود را در لباسی از هنر جلوه کند که از آن بی بهره است آزمون رسوایش سازد». در دیوان
به جای فضح الامتحان، عابه فی الانام است. مصحح نام شاعر را ذکر نکرده است. بیت تمثیل عبارت قبل
است.

۳-۵-۲۱. منصور بن اسماعیل الفقیه (۳۰۶-۴ هـ)

آخر هر صیدی را دامی است که بی حصول آن در قید نیاید و هر کاری را هنگامی که تا در نرسد، بر
نیاید (وسائل: ۲۷۲).

الْكَلْبُ أَعْلَى هِمَّةٍ وَهُوَ النَّهْيَةُ فِي الْخَسَاسَةِ
مِمَّنْ تَعَرَّضَ لِلرَّثَا سَهْ قَبْلَ اسْبَابِ الرَّثَا

(معجم الادباء، ج ۱۹: ۱۸۷)

«سگ با آن که در نهایت فرومایگی است از کسی که پیش از فراهم کردن مقدمات و اسباب ریاست خود را برای ریاست عرضه می کند. بلندهمت تر است». در دیوان به جای اعلی همه، احسن عشره است.

۳-۵-۲۲. التهامی (۴-۴۱۶ هـ)

در امثال این قَلتِ مبالات، به رعایت ذمام صداقت و عدم التفات به جانب جناب مودّت متأثر نشد. معاذالله معاذالله، چه جای این حدیث است آسمان هم (وسائل: ۲۴۲).

فَمَتَى أَجَارِي مَنْ مُنِيتُ بِهِجْرِهِ وَصُدُّودِهِ وَالْقَلْبُ مِنْ شُفْعَائِهِ

(دیوان: ۱۷)

«کی او را مجازات خواهم کرد که به دوریش دچارم؛ اما دل میانجی اوست؟». در دیوان به جای «منیت»، «هویت» آمده است.

۳-۵-۲۳. صالح بن عبد القدوس (۴-۱۶۰ هـ)

پس سلوک جادّه آن موالات به علوّ همت فضلا لایق نباشد و ثبات بر منهج مصافات آن به عزّت نفس عقلا نسبت نیابد. پس

لَا أَبْتَغِي وَصْلَ مَنْ لَا يَبْتَغِي صِلَتِي وَلَا أُولَى صَدِيقاً لَا يُوَالِينِي

را کار بستن به کار نزدیک تر بود (وسائل: ۲۱۵).

«آنکه نمی خواهد به من پیوندد دوستیش را نمی جویم و آن را که با من دوستی نورزد من با او دوستی نمی کنم». در دیوان به جای اُولی، اُبالی و به جای یوَالینی، ییالینی است. مصحح نام شاعر را ذکر نکرده است. «را» فک اضافه و بیت، مضاف الیه است.

۳-۵-۲۴. عبدالله بن ابی عیینه (قرن ۲-۳)

و این مسئله را با چندین فروق ظاهر و تفاوت بی قیاس بر قضیه،

وَأَنْفُسُنَا خَيْرُ الْغَنِيمَةِ أَنَّهُا تَوُوبُ وَفِيهَا مَأْوَاهَا وَحَيَاؤُهَا

قیاس نمی توان کرد (وسائل: ۲۰۱).

«و جانهای ما بهترین غنیمت هاینده که باز می گردند و آبرو و حیاشان برجاست». مصحح بیت را از ابو عبیدالبجلی نوشته است. شعر در نقش مضاف الیه «قضیه» است.

۳-۵-۲۵. ابن حجاج (؟-۳۹۱ هـ)

بی‌موجب دست ردّ به روی قبول او باز نمی‌بایست نهاد و او را از حضرت خود بکلی استزادت و نفرت نداد، تا امروز محتاج استقالت آن عثرت نشدی و به استدعای حضور او ملجأ نگشتی و فرزدق وار فریاد

نَدِمْتُ نَدَامَةً الْكُسْعِيَّ لَمَّا غَدَتُ مِنِّي مُطَلَّقَةً نَوَارُ

(وسائل: ۲۵۸)

نمی‌کردی (وسائل: ۲۵۸)

«آنگاه که نوار با طلاق از من جدا شد همانند کسعی پشیمان شدم». مصحح نام شاعر را نیاورده است. بیت در نقش مضاف الیه استشهادی است. کسعی، مردی عرب که شکارش را ندیده بود و کمانش را که می‌پنداشت به هدف نزده شکست و با دمیدن صبح و دیدن گورخران شکارشده به اشتباهش پی‌برد و انگشت ابهامش را به دندان گزید (دهخدا، ذیل کسعی).

۳-۵-۲۶. ابن نباته السعدي (۳۲۷-۴۰۵ هـ)

بر آن برهانی به مشاهده معتضد و دلیلی به معاینه مؤکد که او در آن ضلالت بیش از آلتی نیست و در آن اماتت جز سببی نمی‌تواند بود (وسائل: ۱۸۰).

وَمَنْ لَمْ يَمُتْ بِالسَّيْفِ مَاتَ بغيره تَنَوَّعَتِ الْأَسْبَابُ وَالْمَدَاءُ وَاحِدٌ

(نمردنش، ۱۹۸۶: ۷۱)

«آنکه به شمشیر نمیرد به چیزی دیگر خواهد مرد. اسباب مرگ گوناگون‌اند، اما مرگ یکی است». بیت تمثیلی برای مطلب قبل است.

۳-۶. عصر فاطمی

۳-۶-۱. ابوالعلاء معری (۳۶۳-۴۴۹ هـ)

اگر سبب، آن است که از فضولی که پیش از این بدان مشغول بود تفادی جست و قدم از زمره اجلاfi که خود را در زمره اشراف تصور کرده بودند باز پس کشید. هیئات، هیئات،

لَا يُوهِمَنَّكَ أَنَّ الْعَزْلَ أَوْحَشَنِي فَأَنِّي فِي سُلُوِّ الْعَزْلِ فِي شُغْلٍ

بِحمدالله در زیّ تدرّع و تورّع که زیّ اصلی است با کامرانی زندگانی می‌توان کرد (وسائل: ۲۱۶).

«گمان مبر که برکناری از کار مرا به هراس می‌افکند؛ زیرا خوشحالی من همان دوری از مسئولیت است». در کتاب نام شاعر نیست و بیت در نقش فاعل اسم فعل در عربی و مسندالیه در فارسی است.

- بر هر میلی بر نیلی عبره نمی بایستی کرد و در هر منزلی به درد دلی گرفتار نمی شد تا تضييع عمر

كَبَائِعِ السَّلْعَةِ فِي سُوقِهِ يَأْخُذُ مَا يُعْطَى وَلَا يَنْتَقِدُ
حَتَّى إِذَا الْقَوْمُ مَضَى شَاءَهُ مَا يَجِدُ النَّفْسَ وَمَا يَفْتَقِدُ

به درجهٔ اعلیٰ نرسیدی (وسائل: ۲۴۹).

«همانند فروشندهٔ کالا در بازار که آنچه را می دهد باز پس می گیرد و نقدینه دریافت نمی کند و آنگاه که مردمان رفتند خواهان نقدینه می شود که نه چیزی به دست می آورد و نه از دست می دهد». مصرع اول چنین است: وَالْمَرْءُ كَالْبَائِعِ فِي سُوقِهِ. در نسخهٔ مصحح نام شاعر نیست. تضييع کنندهٔ عمر به فروشندهٔ کالا مانند شده که بهره‌ای دریافت نمی کند. بیت در جایگاه مشبه به است.

۳-۶-۲. ابیوردی (۴۵۷-۵۰۷ هـ)

بیش از ۲۴ بیت از ابیوردی در کتاب است که مصحح غالباً نام شاعر را ذکر نکرده است.

- و پنداشت که مکن مهارب سبب خلاص او شود یا مأمن متاعب ذریعۀ مناص او گردد، اینک شیران بیشهٔ شجاعت و دلیران خطۀ صرامت

مَشَوْا إِلَيْهَا بِأَسْيَافٍ كَمَا انْكَدَرَتْ شُهْبٌ ثَوَاقِبُ فِي أَثَرِ الشَّيَاطِينِ

به فیض فضل ربانی که ارتیش جناح صلاح را به دوام ایام ما باز بسته است (وسائل: ۲۰).

«به جانب آنان شتافتند همان گونه که شهاب‌های ثاقب در پی دیوان می تازند و خاموش می شوند». بیت عربی چسبیده به مطلب فارسی است و فاعل فعل «دلیران» است که قبل از آن آمده است. تلمیح به آیهٔ ۱۸ سورة حجر دارد.

- و در ایام فطام به تقریر تمیز حلال از حرام، متعلّل شده، فکیف لا، و منهی قضای حقیقت

لَا عُذْرَ لِلْقَيْسِيِّ يَضْرِبُ عُقْدَهُ طَرَفَ اللَّبَانِ وَلَا يَسْوُدُ فَطِيماً

به گوش دلش فرو خوانده است (وسائل: ۵۴).

«عذر قیسی را نمی پذیرند آنگاه که گردن بند به گردن آویزد و در کودکی به سروری و آقایی نرسد. بیت عربی اشاره به عشق کودکان قیس به لیلی است که در بحث حلال و حرام عذر او پذیرفته نیست. بیت در اضافهٔ استشهادی، تمثیلی است عاشقانه برای اینکه در ایام شیرخوارگی ادعای سروری نتوان کرد. - و ما را در معرض خضوع و خشوع تن و مقام صفوت و رفعت دل جلوه کند و به وساطت حجت و وسیلت نیابت ما گوید:

یا خاتم الرُّسلِ إنَّ لَم تُخْشَ بَادِرَتِي على أعاديكَ عَالَتْنِي إِذَا عُولُ
وَأَيْنَ مِثْلُ عَلِيٍّ فِي بَسَالَتِهِ بِمَازِقٍ مَن يَرِدُهُ فَهُوَ مَقْتُوَلُ

و از وظایف این لطایف هیچ دقیقه نامرعی نگذارد (وسائل: ۸۷).

«ای خاتم پیامبران چنانچه از خشم بر دشمنانت ترسی نباشد الهی که مرگ ناگهانی در ربایدم. در شجاعت همانند علی کجاست که هر که با او در میدان جنگ، نبرد کند به هلاکت رسد». بیت در نقش مفعول است و به توصیف دلاوری مولا علی (ع) می‌پردازد.

۴. يَا لَيْتَ شَعْرِي وَلَيْتَ غَيْرُ مُجْدِيَةٍ وَالْدَهْرُ يَعْدِلُ بِي عَمَّا يَمْنُنِي
هَلْ أُورِدَنَّ رِكَابِي وَهِيَ صَادِيَةٌ مَاءَ الْعُذِيبِ فَيُرْوِيهَا وَيُرْوِيَنِي
(وسائل: ۲۳۲)

«ای کاش می‌دانستم اما این آرزو سودمند نیست. و روزگار مرا از آنچه که برایم آرزو می‌کند و مرا به آرزویی می‌دارد، منحرف می‌سازد. آیا اشتران تشنه‌ام به آب عذیب وارد می‌شوند تا این آب آنها را و مرا سیراب کند».

۵. أَابِلُ لَأَوَادِيكَ بِالرَّفْدِ مُفْعَمٌ لَدَى وَلَمَّا نَادَيْكَ فِي الْمَحَلِ أَهْلُ
لَكِنَّ ضِيقَ عَنِّي فَالْبِلَادُ فَسِيحَةٌ وَحَسْبُكَ عَارًا أَنَّنِي عَنْكَ رَاحِلُ
(وسائل: ۲۵۰)

«ای بابل وادی تو پر خیر مباد و انجمن تو به خیر و مساعدت آباد مباد. هرگاه بر من تنگ بگیری سرزمین‌های دیگر پهناورند و این ننگ برای تو کافی است که من از تو می‌کوچم». ابیوردی به حله به خدمت سیف‌الدوله صدقه آمد و او را مدح گفت. سیف‌الدوله او را خوش آمد گفت و آن بر و اعزاز درباره او به ظهور رسانید که در حق هیچ کس نکرده بود. ابیوردی سپس درخواست که در روز معین نزد صدقه شود و قصیده خویش را به مدح سیف‌الدوله بخواند و سیف‌الدوله روزی دیگر را مقرر داشت و این بدان کرد که در روز موعود ابیوردی، سیف‌الدوله مستعد آن اندازه از جوائز و صلوات و احسان که نام او را به روزگاران مخلص سازد نبود و افضل‌الدوله به اصحاب خویش نهانی گفت به دفعات ائقال وی را بدان سوی فرات بردند. پس ابی طالب بن حبش نزد سیف‌الدوله شد و گفت بر ساحل فرات سواری را دیدم که می‌خواست به شرق رود گذرد و این ابیات را می‌خواند. سیف‌الدوله از ابیوردی پوزش خواست و او را با خود به خانه خویش بازگردانید و هزار دینار و چند سراسب و جامه به خانه او فرستاد (دهمخدا،

ذیل ابیوردی).

۳-۶-۳. طغرای (۴۵۵-۵۱۳ هـ)

- ناگاه از خواب غفلت عطلت متنبه گشت و هاتف عنایت درگاه صمدیت، ندای
 قَدْ رَشَّحُوكَ لِأَمْرِ إِنْ وَبَّهَتْ لَهُ فَأَرَبًا بِنَفْسِكَ أَنْ تَرَعَى مَعَ الْهَمَلِ
 (دیوان: ۳۰۹)

در چهار بازار اسرار او داد (وسائل: ۵۹).

«اگر بدانی بهر کاری بزرگ ترا ساخته‌اند نفس خود را برتر شمار از اینکه با دونان چری». بیت لامیه
 عجم در جایگاه مضاف‌الیه استشهادی قرار دارد و بیان‌کننده سخن حکیمانه است.
 - و قوت آفریدگار هیچ استظهار در خیال نمی‌باید آورد و از آنچه دست قدرت به دامن اصابت آن
 نمی‌رسد، هیچ حساب بر نمی‌توان گرفت.

وَأَمَّا رَجُلُ الدُّنْيَا وَوَاحِدُهَا مَنْ لَا يُعَوَّلُ فِي الدُّنْيَا عَلَى رَجُلٍ
 (دیوان: ۳۰۷)

و این خود به هیچ حال در ضمیر نمی‌آمد که (وسائل: ۳۲۸)

«بی شک بهترین مرد جهان اغبری آن کس است که به دیگری اعتماد نکند». بیت لامیه عجم تأکید
 عبارت فارسی است.

۳-۶-۴. شریف المرتضی (۳۵۵-۴۳۶ هـ)

سَقَى تِلْكَ الْمَنَازِلَ كُلَّ عَامٍ مُلِثُ الْوَدْقِ مُنْخَلُّ الْعَزَالِ
 وَبُورِكَ فِي خِيَامٍ قَبِيلَ سَلَمَى وَفِي تِلْكَ الْمَضَارِبِ وَ الْحِجَالِ
 فَمَا أَوْتَادُهُنَّ سِوَى الْمَوَاضِي وَمَا أَطْنَبُوهُنَّ سِوَى الْعَوَالِ
 (وسائل: ۳۴۵)

«این منزلگاه‌ها را هر ساله باران پیوسته آبیاری کند؛ برکت باد در خیمه‌هایی که نزدیک سلمی‌اند و
 در این چادرها و حجله‌ها؛ میخ‌هایشان جز شمشیر برنده و طناب‌هایشان جز نیزه‌های بلند مباد (الهی محفوظ
 باشد). در نسخه مصحح بدون ذکر نام شاعر است. بیت عربی در آغاز رساله است و برای توصیف جایگاه
 والای مخدوم خود، براعت استهلال دارد.

۳-۶-۵. ناصح‌الدین الارجانی (۴۶۰-۵۴۴ هـ)

خواست که میزان آن شمار را به اتقان بگیرد و حقیقت عیار آن نقد را به ایقان بشناسد.

أَمَلْتُ هُمْ ثُمَّ تَأَمَّلْتَهُمْ فَلَاحَ لِي أَنْ لَيْسَ فِيهِمْ فَلاح

(دیوان، ج: ۱، ۱۸۵)

در جمله، موادّ رجای آن خیر از ارجای سینه، بریده کرده آمد (وسائل: ۲۸۸).

«به آنان امید بستم و سپس به دقت نگریستم و برایم روشن شد که در وجود آنان رستگاری نیست».

۳-۶-۶. الباخزری (۴۶۷-۹ هـ)

آخر متقلّد قلّاده نیابت دارالملکی بزرگ گشتن به روز روشن از بیم عسس سر به گریبان تواری فرو بردن در کدام ایام کرده‌اند و مصالح ولایتی طویل و عریض را متقبل شدن و برخلاف خفاش از نور و ظلمت در سوراخ وحدت نشستن به چه عهد معهود است؟ (وسائل: ۲۶۵)

عِشْنَا إِلَى أَنْ رَأَيْنَا فِي الْهَوَى عَجَبًا كُلُّ الشُّهُورِ وَفِي الْأَمْثَالِ عِشْرُ رَجَبًا

(دیوان: ۷۲)

«آن قدر زیستیم که همه ماهه در عیش شگفتی دیدیم، اما در امثال است: «بزی رجبی تا ببینی عجبی».

بیت با کاربرد مثل عربی تمثیلی است از اینکه اداره دارالملک را نمی‌شود کور کورانه بسان خفاش فراری از نور تقبّل کرد.

۳-۷-۷. مغرب واندلس

۳-۷-۱. ابن عبد ربّه الاندلسی (۲۴۶-۳۲۸ هـ)

جهت احراز فضیلت به احسانی که سبب محبّت حضرت ربوبیت می‌بود خود را در سلك وَالْكَاطِمِينَ الْغِيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ، انخراط می‌دهد و سر دفتر آنها که

وَإِذَا هُمْ ذَكَرُوا الْأَسَاءَةَ أَكْثَرُوا الْحَسَنَاتِ

صفت و صیغت غریزت ایشان است، می‌گرداند (وسائل: ۲۰۰).

«آنگاه که آنان (سبقت گیران در بزرگی) بدی را یاد آورند، نیکی‌ها را زیاد کنند». نسخه مصحح نام شاعر را ندارد. بیت عربی در جایگاه نهاد یا مسندالیه برای صفت و غریزت در عبارت است.

۳-۸-۸. ایوبی

۳-۸-۱. محی‌الدین بن عربی (۵۶۰-۶۴۰ هـ)

بر دولت ملوک جهان حقوقی شناسد که اگر فیما بعد به ذات خود یا متعلقی از آن او به موضعی رسد

از جوانب آن آواز مباحات اهالی آن بدان مقدم

فَقُلْتُ لَهَا أَهْلًا وَسَهْلًا وَمَرْحَبًا فَرَدَّتْ بِتَأْهِيلٍ وَسَهْلٍ وَمَرْحَبٍ

بر آید و همگنان باتفاق بشارت تقریب و ترحیب (وسائل: ۱۹۲).

«به خیال آن زن خوش آمد گفتم او نیز به خوش آمد من پاسخ گفت». در دیوان، مصرع دوم متفاوت است: فرد بتأهیل علی کل اهل. بیت بدون نام شاعر آمده است. بیت، بدل توضیحی است.

۴. نتیجه گیری

با دقت در اشعار عربی کتاب منشآت وسائل نتایج زیر حاصل شد:

در کتاب وسائل الرّسائل ۵۰۷ بیت عربی است که به طور متوسط دو بیت در هر صفحه وجود دارد. بیشترین بسامد شعری متعلق به دوره عباسی است. در بین شاعران ابوالعلاء معری با بیش از ۳۰ درصد ابیات جلوه کرده است. پس از او نوبت به متنبی و ابیوردی و طغرای می رسد. تغییراتی در نقل شعرها دیده می شود که امکان دارد نویسنده به ضرورت آن تغییرات را داده باشد. سراینده برخی از ابیات نامشخص تعیین شد. ابیات عربی غالباً جزو نحو فارسی شده همچون مفعول، قید حالت و کیفیت، مضاف الیه توضیحی، نائب فاعل، شبهه، قید برائت و تنزیه و صلة موصول که گواه تبحر نورالله منشی بر ادب عرب است. همچنین گاهی تمثیل یا تبیین موضوع فارسی است. از نکات حکمت آمیز می توان به محتوم بودن تقدیر، تغییر احوال، تبدل روزگار، بی اعتباری دنیا، تضییع عمر در دنیای مادی، کاردانی وزیر و اصول مدیریت مملکت از نکات برجسته ورود اطلاعات مربوط به این ابیات عرب در این اثر است، همچون شخصیت پیامبر (ص) و امام علی (ع)، عشق قیس به لیلی، عشق ذوالرّمه به میّه، واقعه الرّزم، ویرانی شهرهای آنقره و عمّوریه و داستان ابیوردی و سیف الدّوله.

منابع

قرآن کریم

- ابن درید (۱۴۱۵هـ.). دیوان. شرح و مقصوده للخطیب التبریزی، دارالکتاب العربی، الطبعة الاولى.
- ابن رومی (۱۴۱۵هـ.). دیوان. شرح الاستاذ احمد حسن بسج، بیروت- لبنان، دارالکتب العلمیه.
- ابن سعد، محمد (۱۴۱۰هـ.). الطبقات الکبری. دراسة وتحقیق: محمد عبد القادر عطا، بیروت، دار صادر.
- ابن معتز (۱۴۱۵هـ.). دیوان، شرحه مجید طراد، دارالکتاب العربی، الطبعة الاولى.
- ابن یعیش (۱۹۶۰م.). شرح المفصل. جزء ۲، مصر، الطباعة المنیریة.
- ابوالعلاء المعری (۱۴۱۰هـ.). سقط الزند. شرحه احمد شمس الدین، بیروت- لبنان، دارالکتب العلمیه.

ابوالفتح البستی (١٩٨٠م). *حیات و شعره*. الدكتور محمد مرسی الخولی، دارالاندلس للطباعة، الطبعة الاولى.
 ابو تمام (١٩٨١م). *دیوان*. شروحه و اكملها ايليا الحاوي، بيروت، الشركة العالمية لكتاب، دارالكتاب اللبناني.
 ابی الفرج الاصفهانی (١٤١١هـ). *الآغانی* ٢٥ جزء شرحه. الاستاذ سمیر جابر، دارالفکر للطباعة، الطبعة الاولى.
 الایوردی، ابی المظفر (١٣١٧هـ). *دیوان*. تحقیق عبد الباسط الأنسی، لبنان، المطبعة العثمانية.
 البحرى (١٤٠٧هـ)، *دیوان*، شرحه دکتر یوسف الشیخ محمد، بیروت- لبنان، دارالکتب العلمیة.
 التهامی، علی بن محمد (١٩٨٦م). *دیوان* شرح و تحقیق الدكتور علی نجیب عطوی، بیروت- لبنان، مكتبة الهلال.
 التونجی، محمد (١٩٩٤م). «البأخرزی (علی بن الحسن) حیات و شعره و دیوانه»، بیروت، دار صادر.
 الجاحظ، عمرو بن بحر، *الحيوان*، شرح عبد السلام محمد هارون داراحیاء التراث العربی، بیروت- لبنان، بی تا، ٧جلد.

الحمدانی، ابی فراس (١٤٠٦هـ). *دیوان*، شرح و تقدیم عباس عبد الساتر، بیروت- لبنان، دارالکتب العلمیة، الطبعة الثانية.

الحموی، یاقوت (١٩٩٦م). *معجم الادبا*. بیروت-لبنان، دار احیاء التراث العربی.
 دامادی، سید محمد (١٣٧١). *مضامین مشترک در ادب فارسی و عربی*، دانشگاه تهران.
 دهخدا، علی اکبر (١٣٦٣). *امثال و حکم*، چاپ ششم، امیر کبیر.
 دیلمی، مهیار (١٤٢٠هـ). *دیوان*، شرحه و ضبط احمد نسیم، بیروت -لبنان، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، الطبعة الاولى.
 ذی رمة (١٤١٥هـ). *دیوان*، قدم له و شرحه احمد حسن بسج، بیروت- لبنان، دارالکتب العلمیة.
 الرأغب الاصبهانی، حسین بن محمد (١٤١٦هـ). *محاضرات الادبا و محاورات الشعراء و البلغاء*، مكتبة الحيدرية.
 رسولی، رقیه (١٣٨٢). «رسائل الرسائل و دلائل الفضائل». *آینة میراث*، ش ٢١، ١-٤.
 زمخشری (١٩٩٨م). *الكشاف*. بیروت، منشورات البلاغة، ج ٢.
 السری الرفاء (١٩٩٦م). *دیوان*. شرح کرم البستانی، مراجعة ناهد جعفر، بیروت، دارصادر.
 الشریف الرضی (١٤٠٦هـ). *دیوان*. وزارة الارشاد الاسلامی، ایران.
 صریع الغوانی (١٣٧٦هـ). *دیوان*. شرح مسلم بن الولید الانصاری، قاهره، دارالمعارف.
 طغرای، الحسین بن علی (١٩٧٢م). *دیوان*. تحقیق الدكتور علی جواد الطاهر و الدكتور یحیی الجبوری، بغداد.
 عارفی، هادی (١٣٩٤). «بررسی جایگاه منشآت و منشآت نویسی در ایران تا پایان قرن هشتم هجری»، *فصلنامه تاریخ نو*، شماره ١٢، ١-٢٤.

العماد الأصبهانی (١٩٧١م). *خريدة القصر و جريدة العصر*. جلد ٢، تحقیق: آذرتاش آذرنوش، الدار التونسية.

المتنی، ابی الطیب (١٣٩٧). *دیوان*. شرح ابی البقاء العکبری، بیروت- لبنان، دارالمعرفة.

مینوی، مجتبی (١٣٤٤). «نورالدین وحید»، شماره نهم، سال دوم، ١٥-٢٤.

نمردندشی، حسن (۱۹۸۶م.). معجم الابیات الشهيرة. طرابلس-لبنان، جزوس برس.

References

- Abul Ala Al-Mari. (1410 AH). *Seqt Al-Zand*, Commentary of Ahmad Shams al-Din, Beirut-Lebanon, Dar Al-Kitab Al-Alamiya. (In Arabic).
- Abolfath Al-Bosti. (1980 AD). *Hayate and Poetry*, Dr. Mohammad Morsi Al-Khouli, Daral Andalus Printing Press, First Edition. (In Arabic).
- Abu Tamma. (1981). *Divan*, Commentary and Commentary of Ilya Al-Hawi, Beirut, Al-Alamiya Lektab Company, Dar al-Luktab Al-Lebanani. (In Arabic).
- Abi Al-Faraj Al-Isfahani. (1411 AH.). *Al-Aghani 25 parts of commentary*, Samir Jaber, Dar Al-Fikr Lal-Tapada, first edition. (In Arabic).
- Al-Abiwardi, A. M. (1317 AH.). *Diwan*, research by Abdul Basit Al-Ansi, Lebanon, al-Muttabah Al-Othmaniyah. (In Arabic).
- Al-Bohtori. (1407 AH.). *Diwan*, Dr. Yusuf Al-Sheikh Muhammad's Obituary, Beirut-Lebanon, Dar al-Kitab al-Alamiya. (In Arabic).
- Al-Tahami, A. (1986). Dr. Ali Najib Atavi's Department of Commentary and Research, Beirut-Lebanon, Al-Hilal School. (In Arabic).
- Al-Tunji, M. (1994). "Al-Bakhrazi (Ali Ibn Al-Hassan) Life, Poet, and Madman", Beirut, Dar Sadir. (In Persian).
- Al-Jahiz, A, Al-Haiwan. the Commentary of Abd Al-Salam Muhammad Haroun Darahiya Al-Tarath Al-Arabi, Beirut-Lebanon, B. Ta, Vol. 7. (In Arabic).
- Al-Hamdani, A. (1406 AH.). *Diwan*, Commentary and Dedication of Abbas Abd Al-Sater, Beirut-Lebanon, Dar al-Kitab al-Alamiya, second edition. (In Arabic).
- Al-Hamawi, Y. (1996). *Al-Adba Mujam*, Beirut-Lebanon, Dar Ihya Al-Tarath Al-Arabi. (In Arabic)
- Damadi, S. M. (1371). *Common Topics in Persian and Arabic Literature*, University of Tehran. (In Persian)
- Dehkhoda, A. A. (1363). *Proverbs and rulings*, Amir Kabir, 6th Edition. (In Persian).
- Deilmi, M. (1420 AH.). *Divan*, Commentary and Recording of Ahmad Nasim, Beirut-Lebanon, Al-Alami Press Institute, 1st Edition. (In Arabic).
- Dhi Rommah. (1415 AH.). *Diwan*, Kadam Leh and Commentary of Ahmad Hassan Basaj, Beirut-Lebanon, Dar al-Kitab Al-Alamiya. (In Arabic).
- Ibn Doraid. (1415 A. H.). *Diwan*, description and explanation of al-Khatib al-Tabrizi, Dar al-Kitab al-Arabi, al-Tabba al-Awali. (In Arabic).
- Ibn Rumi. (1415 A. H.). *Diwan*, the commentary of Al-Istaaz Ahmad Hassan Basaj, Beirut-Lebanon, Dar al-Kitab al-Alamiya. (In Arabic).
- Ibn Saad, M. (1410 A. H.). *Tabaqat al-Kubura*, study and research: Muhammad Abd al-Qadir Atta, Beirut, Dar Sadir. (In Arabic).
- Ibn Mu'taz. (1415 AH). *Diwan*, Commentary of Majid Tarad, Darul Kitab Al-Arabi, first edition. (In Arabic).
- Ibn Yaeish. (1960 AD). *Sharh al-Mafsal*, part 2, Egypt, al-Taba'ah al-Maniriyyah. (in Arabic).
- Al-Imad Al-Asbahani. (1971). Purchase of Al-Qasr and Al-Asr Journal – Vol. 2, Research: Azartash Azarnoosh, Eldar Al-Tunisiya. (In Arabic).
- Al-Ragheb al-isbahani, H. M. (1416 AH). *Lectures on Literature*, and Dialogues of Poets

- and Scholars, al-Haydari school. (In Arabic).
- Rasouli, R. (2012). "The Epistles of the Epistles and the Reasons of Al-Fadhael", Aineh Al-Morsat, Vol. 21, 1-4. (In Persian).
- Zamakhshari. (1998). *Al-Kashf*, Beirut, Manifests of Al-Balagha, Vol. 2. (In Arabic)
- Al-Sari al-Rafa. (1996). *Diwan*, the Commentary of Karam al-Bustani, Edited by; Nahid Jafar, Beirut, Dar Sader. (In Arabic).
- Al-Sharif al-Razi. (1406 AH). *Diwan*, Ministry of Islamic Guidance, Iran. (In Arabic)
- Sari al-Ghawani. (1376 AH.). *Diwan*, commentary by Muslim bin Al-Walid Al-Ansari, Cairo, Dar al-Ma'arif. (In Arabic).
- Toghraei, H. (1972). *Diwan*, research by Dr. Ali Javad Al-Taher and Dr. Yahya Al-Jabbouri, Baghdad. (In Arabic).
- Arefi, H. (2014). Examining the Status of Constructions and Construction Writing in Iran Until the End of the 8th Century Hijri, Tarikh, No. 12. 1-24. (In Persian).
- Al-Mutanbi, A. T. (1397). *Diwan*, the Description of Abi al-Bartah Al-Akbari, Beirut-Lebanon, Dar al-Marateh. (In Arabic).
- Minawi, M. (1344). *Nuruddin Vahid*, 9 (2), 15 to 24. (In Persian).